

A.Gergely András

Sztárolás, szakralitás, modernitás (II. rész)

Tudás-biztonság, meg a modernizáció világkockázatai

Persze, kortárs tudásunk mellett is jól sejtjük, hogy a hétköznapok létmódjainak biztonsága, civilizatorikus eredmények presztízse talán régtől fogva nem volt egyéb, mint rejtett vagy „manipulált”, kézben tartott és irányított összecsapások, ütközések tompított állapota, avagy talán a kiterjedő veszélyzónák elkerülhetetlensége, esetleg az időszakos-ciklikus konfliktushelyzetek által megszabott társas tér. Ulrich Beck ezekről formált nézetei¹ az 1986-os „kockázattársadalom” teóriájára évtized múltán következő „világkockázat-társadalom” (1999) paradoxonainak és rizikóelemzéseinek eszköztárával egészültek ki, még arra is kihatással, hogy a kockázatokat evidensen uraló-birtokló hatalom napjainkra már a felosztó-kirovó hatalom fegyvertárával lett gazdagabb, háritási és elszenvédesi terekben fennhatóságot privilegizáló intézménnyé vált, mégpedig világméreteken is jelentős hatékonysággal. A nemzetközi politika és a globalizációs hömpölygés kiszolgáló intézményei részint világméretű kiterjedésekben is kezdtek gondolkodni (újra), részint a megelőzési vagy kompenzációs tényezőket latolgatva, végül pedig a perspektívákat igazságossági rizikó-térképeken fölvázolva megállapították, hogy a globális pénzügyi kockázatok nem önmagukban, hanem egy reflexív modernizációs igény teoretikus eredményeiként kezelhetőek (talán), de csak azzal együtt, ha a réges-rég megválaszoltnak tekintett kérdéseket újrafogalmazzuk, és a hagyomány kötelékeitől szabaduló sajátos világokat a lokális sebezhetőség, globális egyenlőtlenség és „metodológiai kozmopolitizmus” mentén kezdjük újragondolni. Beck a *Kozmopolita Európa* (2004) új modelljének, államiság és uralom új dialektikájának fényében esedékes újragondolását szorgalmazza, ráébresztvén olvasóját, hogy a modernitás válsága magából a modernitás győzelméből fakad, így a világkockázatok is történetileg új minőségek (232. oldal), kalkulálhatatlan antagonizmusok és globális

¹ *Világkockázat-társadalom. Az elveszett biztonság nyomában.* Belvedere Meridionale, Szeged, 2008., 234 oldal.

kockázatok kritikai elmélete által belátható szféráiban fogalmazhatók meg. Ez az önkonfrontáció és intézménykritikai attitűd („az intézményesült ellentmondások elmélete” révén föltámadt) politikai perspektívák szociológiai belátásaira kell fölfigyeljen, sőt antropológiai kísérletek (biopolitikai, génmanipulációs és kulturális explóziókra redukált) eredményeire is, melyek dialektikáinak átlátásában a (társadalom)tudomány egyre kevésbé illetékes, a „megakockázatok” tálalására már a média is alig alkalmas (233-234. old.), vagyis konkrét katasztrófák csődhelyzeteiért aligha tehető felelőssé. De a „felelősséget vállaló modernitás” új programja ma már nem kerülhető meg, a kockázattermelés világhálójába mindannyian be vagyunk kapcsol(ód)va, így a politikai közösség, mint kommunikatív felelősség hordozója, mostantól a Max Weber fölállította „instrumentális racionalitással” szemben a „sokk-, szenvedés- és együttérzési logikát” figyelembe vevő kockázati reflexivitásra kell épüljön (240. old.). A modernitás feltartóztatathatlan, önmaga sikerességének diadalmenetébe vetett hitén alapuló vaksisága épp abból a konfliktusos definícióból fakad, mely „a jövőt mint a jelen gyarmatát” határozza meg, az állandó változást „haladásnak” tünteti fel, de nem tűr ellenhatalmat, s végső soron ebben áll legfőbb hatalma is: a modernség olyan szentségei, melyek a véletlenségektől szabadulni próbáló emberiség számára térbelileg eltérően oszlanak meg, ugyanakkor nemcsak szenvedés-pályákat nyitnak, hanem a haladás helyetti „progressziót” és „innovatívát” mint olyan metafizikai végcélokat hajlamosak tételezni, amelyek valami „új üdvösség” zálogaként hatnak és csábítanak (255-257. old.).

Mindezekről mint folyamatokról tudni, ráadásul kritikai rálátással felülvizsgálni, intézményesíteni, „antimodern ambivalenciákkal” körülvenni olyan értelmiségi feladat, melyet a fejlődés alapelveinek kontinuitása (elvileg határtalansága!) mellett az alapintézmények diszkontinuitásával kell összhangba hozni (258, 274-276. old.), így a munka léte és értéke, a korosztályok viszonya és a munkátlanság termelés-függő, de szociabilitást is lefokozó jellege, továbbá az individualizáció pusztító voltának korlátozása és „időtlenségének” felülbírálata („az ego társadalma vagy a könyök társadalma”, értékek hanyatlásában feltűnő perspektívatlanság) olyan belátható kényszerek immár, melyek „győzelmi következmények”, a maguk változást hozó rombolóerejével együtt, s kezelhetetlenségük ellenében immár valamely elvárható antimodern dialektikát kell alkalmazni.

Beck kötete, mint további oly sok másik is (*A munka szép új világa, Mi a globalizáció, A választás tétje, Távszerelem, távszeretet – Életformák a globális korszakban* – melyek mind megjelentek a szegedi Belvedere Meridionale kiadásában), valahol a veszély ellenhatalmaként a társadalmi mozgalmak esélyét latolgatja, az állam felelősségét és a „kikényszerített felvilágosodás” pragmatikus ideáit a tömegkommunikáció ártaival hozza összefüggésbe, ezzel a kockázattársadalmat „(latens) forradalmi társadalomnak” nevezi, „amelyben a normális és a kivételes állapot keresztezi egymást”, a lineáris történetfejlődési képnek befellegzett, helyette „haladás-pesszimizmus” és „nemtudás-tagadás” kora utáni „kritikai szemléletű társadalomelmélet valóság tudományi” megalapozására van szükség, arra is óvatosan vigyázva, hogy „a Weber, Adorno vagy Foucault számára rémisztő panorámakép – az irányított világ tökéletes ellenőrzési racionalitása – a jelenkor népeinek tetsző ígéret” (276-277. old.). Vállalni kell tehát az értékelés szabadságát az érték érvényesítés és értékconszenzus alapján, továbbá szembe kell nézni azzal is, hogy naivitás, ha nem tárjuk föl a modernitás, majd az antimodernitás apokaliptikus vízióit, ha az evilági paradicsomokból száműzetést mint inspirációt tekintjük csupán egy újakezdethez. Azaz: nem lehet nem számolni a világkockázatokkal (terrorizmus, holocaust, ökológiai krízis, totalizálódó konfliktusok, háborúk, stb.), de „semleges” vagy „értékmentes” elméletek kiagyalásával sem lehet messzebb jutni, mint egy fölismerések nélküli tagadás társadalomtudományi álválaszáig, a szembenálló oldalak közötti választás elkerülésének felelőtlenységéig (277-279. old.), ez „elvesztett biztonság” helyébe nyomuló megtalált bizonytalanság legitimálásáig.

Korunk tárgyai – múzeumi objektumok élete – vándorló emlékek

Az „evilági paradicsomból száműzetést” és a megtalálható biztonság keresését vizionálja talán az elméleti ember (példaképpen Hankiss Elemér, Gábor György, Krasznahorkai László vagy Konrád György), vagy akár Ulrich Beck számos munkája. Emellett létezik az a típusú érzékenység is, mely mindezen értékek hanyatlásában feltűnő sajátosságot a megörökítés, megőrzés, felmutatás korszakos igénye (és jövőképei) mentén rendezné el. A kortárs néprajzi és antropológiai kutatások egyik – korábban nem sokra becsült, de érték-örzés terén annál jelentőségteljesebb – ágazata a muzeológia és tárgykultúra-interpretáció. S miközben elméleti és módszertani dilemmák, egyúttal a kortárs interpretációs és a forrásközlések (fordításgyűjtemények)

fontossága, a lehetséges intim perspektívák és a módszertani értelmezések széles köre indokolja, hogy a múzeumi munka a kutatási terep felé, a terepkutatás a rögzítés és az interpretációk sokrétűsége felé nyisson, a látható mozgások nemcsak időigényesek, de sokszor több hullámban is érvényesülnek. Talán nem titkoltan ezért is hozták létre a Néprajzi Múzeum kutatói, igazgatói és muzeológusai /példaképpen Hofer Tamás, Fejős Zoltán, Földessy Edina, Szuhay Péter, Wilhelm Gábor, Főzy Vilma is/ azt az elméleti forráshátteret, mely egyedi tanulmányokban és irányadó kutatási-feltárási-megjelenítési aspektusokban is mintegy „importálja” az elmúlt negyedszázad elméleti és fogalmi nívóumait, a társadalomkutatás és művészetelméleti interpretációk mellett az „új anyagkultúra-kutatás” dilemmáit, technikáit, elbeszélő módjait és elméleti igényű magyarázatait. A tárgyak élete és halála, fogyasztóiség és szemiotikai értékelés, az életstílus-változások és társadalomelméleti összefüggések megannyi verziója szükséges ahhoz is, hogy kortárs jelenségeinket mintegy „keretezve” vagy adott képiesítési, összképi dimenziók között is lássuk. Ehhez a muzeológia, a muzealizációs szemléletmód reformja, belső érlelődés és kísérletező elméletei is szükségesek voltak, s ennek mint célnak eléréséhez kerülhet közelebb az etnológiai gondolkodás a múzeum mint tárhely, mint közlésforma, mint kulturális örökségesítő eszköztár is a kortárs tárgyelméletek révén.

A MaDok-füzetek a Néprajzi Múzeum kiadvány-sorozataként az akut kérdésfelvetések, az európai néprajztudomány elméleti/módszertani szemléletváltásai és a jelenkorkutatás néprajzi programja mentén haladva kínál múzeumteóriákat. Izgalmas szövegválogatást tartalmaz a 2. füzet, melyben *Korunk és tárgyaink – elmélet és módszer. Fordításgyűjtemény* címen² adnak közre forrástanulmányokat – ugyanakkor látni érdemes, hogy messze nem csupán szűk szakmai érdekcsoport oktatási vagy önképzési anyaga mindez. A tizenkét írás az etnográfia kortárs tudósainak hazánkban nemigen ismert, de a világ más tájain nemzetközi rangúnak számító körétől vett rövidebb-hosszabb elméleti és metodikai áttekintését tartalmazza, kezdve a néprajzi jelenkorkutatás alapelveitől (Hermann Bausinger elemzésében), a lakótelepi élet- és tárgyegyüttes kihívásain (Konrad Köstlin révén), vagy az „otthon mint ideál” szempontjait elemző (Bo Lönnqvist) és a tárgyak-tárgytörténetek birtoklási és emlékfunkciós tárolási rutinjait megrostáló (Andreas Kuntz, Lene Otto, Lykke L.

² Válogatta, szerkesztette és a fordítási-szöveggondozási munkát elvégezte Fejős Zoltán és Frazon Zsófia. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2004., 136 oldal.

Pedersen, Bjarne Rogan) tapasztalatoktól, a múzeumi és lakásvilágok spektrumán át látható társadalmi gyakorlatokig (Gottfried Korff, Jan Carstensen, Claudia Richartz-Sasse, Victor Buchli, Claudia Gottfried). Mint a nevekből is látható, a főként skandináv, németalföldi, angolszász és német szerzői kör evidens módon az európai etnológia „iskoláját”, tudástárát használja és gyarapítja, következetesen kiegészítve belátásaikat a lakástól a viseleten át az élettörténeti és narratív perszonális világokkal, értékrendekkel, s mindezek múzeumba emelhetőségének kérdéseivel. Az izgalmas szöveganyag, (s tetejébe a sorozatot még izgalmasabb kortárs látványvilággal megtoldó Gerhes Gábor grafikai terve) immár nemcsak az európai társadalomfelfogás, adattárolás, újraértelmezés, retrospektív és egyúttal recens értékelmutatás szempontjait közvetíti, hanem a könyv maga tárgyi mivoltában, küllemében is része ennek a teljes és változékony folyamatnak.

A tárgyegyüttesek, tárgyfogalmak, tárgyasuló képek és emlékek, narratívák és megjelenítési módok számtalan verziója teszi ki e sorozat köteteinek (immár kilencnek) java részét, szerzői tanulmányokból, fordításokból, kutatási és értelmezési felfogástipológiából álló egységekként. Az egység és a diverzitás, a rend/rendszeresség és kaotikusság, mixitás és klasszifikálás metodológiai a viselettörténettől a csecsebecsékig, díszletektől a városképig, kultusztárgyaktól a tárgykultuszokig megannyi változatban megjelenik, s talán még kihívóbbá válik, ha a mindennapi élet „hívja” ki, kelti életre a velük foglalkozás programját. Tudni lehet, hogy miként a Néprajzi Múzeum a műanyaggal, a zsidótemetőkkal, a betlehemezéssel vagy a lónyergekkel, türelemüveggel vagy Boglár Lajos dél-amerikai tollgyűjteményével végül is nem csupán a kurrens múltat, hanem a megkövülő jelent is megjeleníti az utóbbi másfél évtizedben,³ az még feltűnőbb immár, hogy kiemelten érzékeny /az OTKA által is alaputatásként támogatott/ projektben kap hangsúlyt a jelenkutatási érzékenység és témaválasztás. Ezt tükrözi számos más múzeumi kiadványuk mellett (példaképpen a roma történelem és képzőművészet, az alföldi mezővárosi lakáskultúra, a házépítkezések Duna-menti sajátosságai, a hármashatár mentén kialakuló virtuális határképek megjelenítése, monarchiabeli képeslapok vagy kongói tárgyegyüttesek elemzési köre, vagy akár a *Vándorló tárgyak* Tabula-kötete is) az a leleményes elgondolás, amely a hazai antropológiai terepkutatás gyakorlatába ágyazott személyes tárgykultúra oknyomozó leírására vállalkozott. *Az otthon tárgyai. Képeskönyv a magyarországi bevándorlók*

³ ...s itt hadd kalauzoljuk az Olvasót a múzeum weboldalára, kiadványainak és kiállításainak válogatásához: <http://www.neprajz.hu/>

tárgykultúrájában kötet⁴ bár roppant súlyos aktualitással is bír a 2015-ös év sodrásai közepette, valójában ennél a stratégiai érzékenységű témakörnél jóval alaposabb, szélesebb volumenű feltárássra törekszik.

A kutatási kiindulópont nem „a migránsok” legújabb nemzedékének „hordozható mikrokultúráját” öleli fel (persze, megannyi utalás a kötetben egészen kézenfekvő ebben a metszetben is), hanem a bármikori és bárhol utazásra készülő, késztetett vagy kényszerített vándoreMBER tárgykötdéseit vázolja föl nemcsak fotók, szituációk és tárgyegyüttesek formájában, hanem magát a szállítható kultúrát, a túlélő emlékeket, az illatoktól a tárcafotókig, hátizsáktól a kávéfőzőig, a megtett út potyadékeitől a szakrális szimbólumokig mindenfélét. Minthogy magának a mozgásra kényszerülésnek lehet oka menekülés, házasodás, munkahelyváltás, családi válság, válás, üldöztetés, élethelyzetmódosulás, gazdasági boldogulás reménye vagy pusztán befogadási-integrálódási vágy is, ezek mindegyike helyzettől függő minőségű, mennyiségű, természetű és jelentéstartalmú tárggyal jár együtt. Egy afgán fiú, egy iraki menekült asszony, egy orosz feleség, egy török étteremtulajdonos, bolíviai kereskedő vagy andoki furulyás – de a kötet végén maguk a kutatók is – kedvenc, őrzött, megtisztelt, jelentéshordozó tárgyaikat és azokhoz fűződő történeteiket mutatják fel. Függések és ragaszkodások, megszabadulások és tárgyvesztések, emlékfeltöltések és ikonikussá válási folyamatok, mániakusságok és „apró szokások”, hiányérzetek és mikroboldogságok ölelik körül e kisebb és olykor nagyobb tárgyi világot – valójában mindenkinek saját világát, amelytől szabadulni nemcsak nem akar, nem tud, de narratívák hiányában meg is némulna, s magától a függés hiányától válna függővé mindenki... A tárgyak történeteket hordoznak, a történetek időket és helyeket, emlékeket és embereket, szerepeket és hiteket, töredék vagy egész életet is olykor, múltat és kapcsolatokat, szülőket és emlékezetet, vagy szimplán csak egy élettörténeti pillanatot, amitől nem kevesebb lesz, hanem jelentésesebb mindaz, amit tovább hordozhatunk a kortárs jövőbe. Szeljak György és Szuhay Péter előszava befelé invitál ebbe a migráló tárgyvilágba, s a szerzők (Földessy Edina, Árendás Zsuzsa, Kerecsi Ágnes, Szeljak György, Vörös Gabriella, Wilhelm Gábor, Marton Ildikó és Kerék Eszter) – kölcsönhatásban, intim kutatási interakcióban a kérdezettekkel – a távoli haza, a saját „képzeletbeli bőrönd” és a hátrahagyott világok élménytára mentén indulnak mélyebbre a vágyak, hiányok rendszerezhetősége, az élet

⁴ Néprajzi Múzeum, Budapest, MaDok-füzetek 9. 2014., 264 oldal.
http://www.neprajz.hu/kiadvanyok/madok-fuzetek/az_otthon_targyai.html

tárgyi teljességei felé. Így a könyv minden egyes portréja közelebb segít a belátás, megértés, feltárás, érdeklődés tárgyvilágon túli kortárs múzeumaiba. Létünkbe, a (Malraux-i „képzeletbeli múzeum” kiegészítéseként) saját perszonális múzeumunk kulisszái mögé...

Az utóbbi időben magunk is (értsd: szakmai szerzők és társtudományok kutatói együtt) kötetbe szerveztük a nemzettudat tárgyi megnyilvánulásainak, a tárgyak jelentés-tüneteinek, szimbolikus közösségépítő funkciójának, kötődési és identifikációs létmódoknak számos empirikus leírását. Kevesebb figyelmet fordítottunk a történeti jelentéskörű, nemzeti mítoszépítést szolgáló funkciójú tárgyak mellett arra, hogy (mint egykor Losonczi Ágnes emlékezetes tanulmányában) „a tárgyak élete és halála”⁵ mellett képződő, megmaradó jelentéstervek leírásában a perszonális kötődések okait, ezerféle módjait is kellő mélységben, s a megőrizhetőség, klasszifikálhatóság, kollektív emlékezetbe illeszthetőség legközvetlenebb szféráit is figyelmünk fókuszába vegyük. Ezért is jó, hogy e kötet megjelenése után harsány hullámot vető migráns-tárgykultúra immár a „velünk élő tárgyaink” keretben lesz összevethető mindazzal, amit a tárgyszimbolika, a mindennapi életvilág (Kapitányék által oly sok részletben és kötetformán leírt) változatai kiegészülhetnek a „hordozható identitások” kelléktárával.⁶

Nehezen pótolható tematikus áttekintés ez, vagyis jó, hogy elkezdték és elvégezték kollégáink mindazt, amit az émikus terepkutatások során roppant ritkán illetünk méltó figyelemmel...

Sztárolástól celebritásig, szakrális örökségtől hordozható tárgykultúráig és emlékezetig, modernitás és posztmodernitás keretei közé ékelt tapasztalatok soráig vezet(get) a fenti vázlat. Korántsem egyetlen lehetséges, hanem alkalmi összefoglalóként, az elmúlt néhány év izgalmas kultúrakutatói irányait is jelző áttekintésként... Olvasónapló, és sokak olvasata lenne szükséges ahhoz, hogy akár csupán kicsiny és szűk körét átfogjuk-átlássuk a kortárs szakirodalom bizonyos területeinek. Ha számos szempontból nem is több, csupán „invitáció” mindez, késztetés korosztályi és kutatási területektől független összegzésekhez. Remélem, inspirálóan...

⁵ Losonczi Ágnes (2003): *A tárgy halála, a szemét élete*. Egyenlítő, (1) 5–6:4-16. <http://losoncziaagnes.hu/sites/default/files/egyenlito.pdf>

⁶ Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2014): *Alternatív stratégiák – néhány jellegzetes modell*. Kultúra és Közösség, 4. On-line: www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2014/4/03.pdf

Ismertetett irodalom

1. Az otthon tárgyai. Képeskönyv a magyarországi bevándorlók tárgykultúrájában. (Szerk.) Kerék Eszter – Szuhay Péter. Néprajzi Múzeum, Budapest, MaDok-füzetek 9. 2014.
2. Beck, Ulrich (2005): Mi a globalizáció. Belvedere Meridionale, Szeged
3. Beck, Ulrich (2006): A választás tétje. Belvedere Meridionale, Szeged
4. Beck, Ulrich – Grande, Edgar (2007): A kozmopolita Európa. Társadalom és politika a második modernitás korszakában. Belvedere Meridionale, Szeged
5. Beck, Ulrich (2008): Világkockázat-társadalom. Az elveszett biztonság nyomában. Belvedere Meridionale, Szeged
6. Beck, Ulrich (2009): A munka szép új világa. Belvedere Meridionale, Szeged
7. Beck, Ulrich – Beck-Gernsheim, Elisabeth (2016): Távszerelem, távszeretet – Életformák a globális korszakban. Belvedere Meridionale, Szeged
8. Glässer Norbert (2014): Találkozás a Szent Igazzal. *A magyar nyelvű orthodox zsidó sajtó cádik-képe 1891–1944*. MTA–SZTE Vallási Kultúra Kutatócsoport, a Vallási Kultúrakutatás Könyvei 8. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 374 oldal. A mű elérhető ezen a linken: http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/4180/1/Szent_Igaz_online.pdf
9. Heroes and Celebrities in Central and Eastern Europe. (Ed.) István Povedák. Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Szeged, 2014., Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 37., 321 oldal. On-line: <http://www.etnologiaszeged.hu/vallasikultura.u-szeged.hu/index.php/kiadvanyok/49-hosok>
10. Korunk és tárgyaink – elmélet és módszer. Fordításgyűjtemény. Válogatta, szerkesztette és a fordítási-szöveggondozási munkát elvégezte Fejős Zoltán és Frazon Zsófia. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2004., 136 oldal.
11. Löw Immanuel (2014): Zsidó folklór tanulmányok. Szerkesztette Barna Gábor, Glässer Norbert és Zima András. Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszéke. 171 oldal. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár /BIBLIOTHECA RELIGIONIS POPULARIS SZEGEDIENSIS/ 33. kötet. https://www.academia.edu/10370230/L%C3%B6w_Imm%C3%A1nuel_Zsid%C3%B3_folkl%C3%B3r_tanulm%C3%A1nyok

12. Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság multidiszciplináris vizsgálata. Szerkesztette Povedák István és Szilárdi Réka. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár /BIBLIOTHECA RELIGIONIS POPULARIS SZEGEDIENSIS/ 38; a Vallási Kultúrakutatás Könyvei 6. SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszéke, Szeged, 2014., 147 oldal. Elérhető itt: https://www.academia.edu/7210512/S%C3%A1m%C3%A1n_s%C3%A1m%C3%A1n_h%C3%A1t%C3%A1n._A_kort%C3%A1rs_pog%C3%A1nys%C3%A1g_multidiszciplin%C3%A1ris_vizsg%C3%A1lata

Hivatkozott irodalom

1. Donáth László (2010): *Másképpen boldog... (Horgas Judit interjúja)* Liget, 5., lásd még In: (szerk.) A.Gergely András – Kamarás István: *Tolle, lege! Donáth Lászlónak 60. születésnapja alkalmából.* <http://mek.oszk.hu/16000/16073>
2. Gábor György (2008): *A történelem emlékezete – a „hetvenes” háború hermeneutikája.* Habilitációs értekezés. www.orzse.hu/phd/Gaborgy_habilitacio.pdf
3. Komoróczy Géza (2008): *A szelíd kritika és toleráns töprengés klasszikusa. /Konrád György 75 éves/. Jelenkor, május, 509-514. old.* www.jelenkor.net/userfiles/archivum/2008-5.pdf
4. Krasznahorkai László (2001): *Megőrülni a paradicsomban.* (Szomorú himnusz a kultúrához). 2000, *Irodalmi és társadalmi havilap*, 13:7–8. www.krasznahorkai.hu/docs/megorulni_aparadicsomban.pdf

